

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ԻՂ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ

Գ

Ոստելով գրական կեղծիքների մասին՝ չէ կարելի չը յիշել և մի ուրիշ հետաքրքրական օրինակ այդպիսի կեղծիքի, մանաւանդ որ նա մեր հին մատենագրութեան մէջ մի առանձին, ինքնուրոյն տիպ է կազմում:

Մեր խօսքը փաւստոս Բիւզանդի մասին է: Այս անունով հասել է մեզ մի պատմական գրութեան, որի մէջ նկարագրուած են Հայաստանում կատարուած անցքերը՝ սկսած Տրդատ Թագաւորի մահից մինչև Արշակունեաց Թագաւորութեան երկու մասի բաժանուելը, պարսիկների և յոյների մէջ, կամ 337-ից մինչև մօտաւորապէս 390 թուականը: Այսպիսով ուրեմն այս գրութեանը հանդիսանում է շարունակութիւն Ագաթանգեղոսի պատմութեան: Այստեղ հանդէս են բերուած իմաստով, Տիրան, Արշակ, Պապ, Վարազդատ և այլն Թագաւորները, Վրթանէս, Յուսիկ, Մեծն Ներսէս և մի քանի աննշան կաթողիկոսներ, սրբակեաց և խեղկատակ եպիսկոպոսներ, անթիւ պատերազմներ, որոնց մէջ Մամիկոնեան նախարարները, իբրև զօրքի սպարապետներ՝ մի-մի անյաղթելի հերոսներ են հանդիսացած. երկար քարոզներ ու աղօթքներ, և սրանց կողքին այնպիսի անվայելուչ նկարագիրներ, որոնցից կը քաշուէին նատուրալիստ Զօլան ու իր հետեւողները. հրաշքներ ու տեսիլքներ, մի և նոյն ժամանակ խայտառակ անեկդոսներ հոգեորականների կեանքից և ակնյայտի առասպելներ:

Տարօրինակ գիրք է, այո՛, փաւստոսի պատմութիւնը, և տարօրինակ են եղել կարծիքները նրա մասին: Ոչ մի հեղինակ մեզանում ենթակայ չէ եղել այնքան հակասական կարծիքների, այնքան ծայրայեղ արհամարհանքի ու չափազանց, յարգանքի՝ որքան փաւստոսը: Այս կէտում նրա բախտին մասամբ նմանում է իմրենացու բախտը և յիրաւի այս երկու հեղինակները զարմանալի յարաբերութեան մէջ են միմեանց վերաբերութեամբ. կարծես զրանք հակոտնեաներ լինին, ճօճանակի խաղի

երկու ծայրերը. մէկը բարձրացած ժամանակ՝ միւսը անդունդն է իջնում, իսկ երբ սա է բարձրանում՝ միւսն է խորասուզւում: Այսպէս եղել է շարունակ աւելի քան 1400 տարի ժամանակ: Եւ սա հասկանալի էր: Այս երկու հեղինակները իրանց ճաշակով, զարգացումով, հայեացքներով, գրելու ոճով, դպրոցով՝ կատարեալ հակապատկերներ են կազմում: Խորենացու ամբողջ գրքում չէ կարելի գտնել մի տող, որ գրական ոճի վայելչութեան դէմ մեղանչէր. նրա ամեն մի խօսքը չափուած ու կշռուած է, միշտ լուրջ, միշտ համապատասխան նիւթին. նրա լեզուն արուեստական է, ճաշակով մշակուած, սեղմ, ազդու.—այն-ինչ փաւստոսի մօտ չափ ու կշիռ չը կայ խօսքի. մի ռամիկ չաչանակ է նա, որ ոչ ոճ գիտէ, ոչ գրական վայելչութիւն. արուեստը բացակայում է. խօսքը ուղղակի սրտից թափւում է թղթի վրայ. նա գաղափար անգամ չունի ոճի և արուեստի մասին. նրա ոճը—ընութիւնն է, արուեստը՝ միամբտութիւնը: Խորենացին քննող, դատող հեղինակ է. նա ընտրութիւն է անում աղբիւրների մէջ, անհաւանական կամ կասկածելի դէպքերը զանց է անում կամ իր հասկացողութեամբ ուղղադրում է. տեղ չէ տալիս հրաշքների և առասպելների. շատ անգամ նա հէնց ինքը տարակոյս է յայտնում իր պատմածների ստուգութեան մասին, կամ ընդհակառակն՝ երաշխաւորում է նրանց ստուգութիւնը: Իսկ փաւստոսի մէջ հեռք անգամ չկայ այսպիսի քննադատող, ընտրող ոգու. նա ինչ որ գիտէ՝ ասում է, սուտ կամ ճշմարիտ, առասպել թէ իրողութիւն. ոչ մի բառով զանազանութիւն չէ դնում բուն պատմական իրողութեան և ակնյայտի առասպելի մէջ. նա չունի նոյն-իսկ տարրական զարգացում, առանց որին չէ կարող գոյութիւն ունենալ քննական կարողութիւն: Խորենացին միշտ աշխատում է որոշել իր պատմած անցքերի ժամանակները, «որովհետեւ պատմութիւնը շռանց ժամանակագրութեան չէ կարող ստոյգ լինել»: Այն-ինչ փաւստոսը հասկացողութիւն չունի ժամանակագրութեան մասին. նրա պատմած անցքերը սովորաբար կատարւում են «այն ժամանակ» կամ «ապա»: Վերջապէս՝ Խորենացին դպրոցական կրթութիւն ստացած, գիտնական և գիտակցող պատմագիր է, իսկ փաւստոսը՝ դպրոցական կրթութիւնից դուրկ, ժողովրդի ծոցից դուրս եկած մի աւուղ է: Այս է պատճառը, որ Խորենացիով սքանչացող սերունդները չէին կարող յարգել ու լուրջ հեղինակ ճանաչել փաւստոսին, և ընդհակառակն, այն բանասէրները, որոնք զանձեր են գտնում փաւստոսի մէջ՝ չեն կարող հաւանել Խորենացուն, որի մէջ բացակայում են այդպիսի, փաւստոսին յատուկ, գանձեր:

Այս հակոտնեայ հեղինակներին՝ Խորենացին տասնեակ դարերով տիրում էր հայոց պատմական գրականութեան մէջ, փայլում էր իբրեւ արեգակ, և Փաւստոսը բոլոր այս միջոցում արհամարհուած, մատնուած էր մոռացութեան: Եթէ մէկը համարձակէր, Խորենացուն թողած, Փաւստոսից պատմական նիւթ քաղել՝ դրանով իր վարկը կը կոտրէր, համարուելով տգէտ, անճաշակ և պատմական գիտութեան անտեղեակ: Դեռ հինգերորդ դարի վերջերում մի նշանաւոր հեղինակ, Փարպեցի Ղազարը, խիստ դատապարտում էր այս պատմութիւնը, գտնելով որ նա անհանձար, ակնդ ցփեղ բաներ է դուրս տալիս. և քանի որ չէր կարող ենթադրել, որ Բիւզանդիայում ուսում առած մի մարդ, ինչպէս էր Փաւստոսը, այնպիսի յիմար բաներ գրէր՝ ուստի կարծում էր, որ կամ ուրիշ անհարազատ ձեռքեր աղաւաղել են այդ պատմութիւնը, կամ մի տգէտ մարդ է գրել նրան, բայց իր տգիտութիւնը քողարկելու համար՝ գրքի վրայ գրել է Փաւստոսի անունը, սրանով կամենալով նրա արժէքը բարձրացնել: Ինքը Խորենացին գտել է Փաւստոսի մէջ՝ օգտակար նիւթեր և օգտուել է նրանցից, որչափ և ինչպէս հարկ է համարել, բայց Փաւստոսին իբրեւ աղբիւր յիշելը անյարմար է համարել. դրանով կարող էր իր պատմութեան արժէքը պակասել: Նոյնպէս են վարուել և յաջորդ դարերի հեղինակները: Դեռ նոյն-իսկ 18-րդ դարի վերջերում հռչակաւոր Զամչեանը «երազագատում» էր անուանում Փաւստոսին, և նրանից չօգտուեց իւր ընդարձակ Հայոց պատմութեան մէջ: Միայն տասնևիններորդ դարի կէսերին մօտ սկսում են երկչոտ և զուլաւոր ձայներ բարձրանալ յօգուտ Փաւստոսի—«կարելի է օգտուել նրանից այն գէպերում»՝ երբ նա չէ հակասում Խորենացուն: Այնուհետև Խորենացու աստղը հետզհետէ սկսեց խաւարել—և Փաւստոսինը սկսեց փայլել աւելի և աւելի պայծառ: Ութնական թուականներին պրօֆ. Պատկանեան նրան կոչեց «անհամեմատ մեր պատմագիրների մէջ և շատերից աւելի արդարաւիտ», (քարը չպրտելով Խորենացու վրայ). իսկ իննսական թուականներին Ա. Գարագաշեան իր «Բնական պատմութեան» մէջ գէն ձգեց Խորենացուն և իբրեւ աղբիւր գործածեց Փաւստոսին: Ո՛րքան մեծ զանազանութիւն մի դարում միևնոյն գրուածքի գնահատութեան մէջ. որչափ քննադատութեան հայեացքները փոխուեցին այդ մի դարում, որ ոնդունդ գլորուած հեղինակը երկինք բարձրացաւ Բայց պէտք է ասել, որ բանասիրութիւնը ինչպէս առաջ՝ այնպէս և այժմ ծայրայեղ է իր գնահատութեան մէջ Խորենացու և Փաւստոսի վերաբերմամբ, և դեռ իսկական հայեացք չէ կազմել այս երկու հեղինակի մա-

սին, որով երկուսն էլ իրանց արժանաւոր գիրքը կը գրաւեն մեր գրականութեան մէջ: Իսկապէս՝ այս հեղինակները, փոխանակ հակոտնեայ, միմեանց ոչնչացնող նկատուելու՝ պէտք է ճանաչուին իբրեւ միմեանց լրացնող, իւրաքանչիւրը անփոխարինելի իր տեղում: Դէկը իբրեւ գեղարուեստական պատմիչ և ստեղծող ազգային պատմութեան, միւսը իբրեւ հաւաքիչ ժողովրդական աւանդութիւնների, արտայայտիչ ժողովրդի հայեացքներին ու բարքերին:

Ինչպէս մեծ է զանազանութիւնը փաւստոսի պատմութեան արժէքի գնահատութեան մէջ հին և նոր ժամանակ՝ նոյնպէս շատ տարբեր են եղել կարծիքները և հեղինակի անձնաւորութեան մասին: Ո՞վ է այդ հեղինակը, ի՞նչ ազգից է, ի՞նչ լեզուով է գրել և երբ—այս հարցերի վերաբերութեամբ էլ կատարեալ յեղափոխութիւն առաջացաւ գրականութեամբ զբաղուող մարերի մէջ՝ շնորհիւ քննադատութեան: Տիրող ընդհանուր կարծիքն էր հին ժամանակից ի վեր, թէ փաւստոսը, որ կոչուում է Բիւզանդ կամ Բիւզանդացի՝ յոյն է, Բիւզանդիայում (Կոստանդնուպոլսի հին անունն է) ծնած, կամ ափսոսեղ ուսած. նա ապրել է չորրորդ դարում, ուրեմն և գրել է յունարէն լեզուով. այնպէս որ մեզ հասած պատմութիւնը պէտք է լինի Թարգմանութիւն յունարէնից: Գրքի մէջ յիշուի շատ ապացոյցներ կան այս կարծիքը հաստատող. ափսոսեղ մի եպիսկոպոս կայ Փաւստոս անունով, որ եղել է Ներսէս մեծին սարկաւազ ձեռնադրողը և նրա մօտիկ գործակիցը, և յիշուած է որ այս Փաւստոսը յոյն էր: Մի ուրիշ տեղ բառացի գրուած է, թէ մեծ պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդը յունաց ժամանակագիր էր: Ուրեմն շատ հաւանական էր եզրակացնել, թէ պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդը հէնց այն Փաւստոս եպիսկոպոսն է, որ յիշուած է պատմութեան մէջ. իսկ այս եպիսկոպոսը, ուրեմն գրքի հեղինակը, անշուշտ մեռած պէտք է լինի չորրորդ դարում, երբ դեռ հայերէն գրերը չէին գտնուած. այնպէս որ նա պէտք է գրէր իր պատմութիւնը յունարէն լեզուով: Սրա վրայ իբրեւ կողմնակի փաստ աւելացնում էին և այն, թէ այս հեղինակը աջում է հայերին և իբրեւ մի օտար յոյն է խօսում և ոչ իբրեւ մի հայ մարդ: Այս կարծիքները ներկայումս թողնուած են և նոյն-իսկ օտարոտի են թուում: Այժմ ճանաչուած է, որ այդ գիրքը Թարգմանութիւն չէ, այլ գրուած է հայերէն լեզուով, իբրեւ ինքնուրոյն, սկզբնագիր աշխատութիւն. հեղինակը անշուշտ հայ է եղել, իսկ գրութեան ժամանակն է՝ մօտաւորապէս հինգերորդ դարի կէսերը, Ագաթանգեղոսի պատմութեան գրուելուց յետոյ: Իսկ թէ ո՞վ է այդ հայ հեղինակը՝ յայտնի չէ, գուցէ երբէք էլ չիմացուի. այսքանը ան-

տարակուսելի է, որ դա՛ գրքի մէջ յիշուած փաւստոս եպիսկոպոսը չէ: Հաւանական է, որ այդ հեղինակը ս. Մեսրոպի աշակերտներից մէկը լինի, Հայաստանի նորաբաց դպրոցների պտուղը, Արարատեան նահանգի ծնունդ, որ իր բնական հակումով՝ աւելի սէր է ունեցել ժողովրդական գրոյցների քան գիտական ու աստուածաբանական, միտք յոգնեցնող զբաղմունքների: Գրելով իր աշխատութիւնը՝ նրա վրայ դրել է փաւստոս եպիսկոպոսի անունը՝ որպէս զի այդ անունով վաւերականութիւն ստանայ իր գրուածքը, իբրև չորրորդ դարում ապրող, Ներսէս կաթողիկոսի գործակից, յոյն նշանաւոր եպիսկոպոսի աշխատութիւն: Մենք տեսանք, որ Ագաթանգեղոսի հայ հեղինակն էլ նոյնպէս է վարուել, իր աշխատութիւնը վերագրելով հռոմայեցի Ագաթանգեղոսին: Ուրեմն նոյնպիսի գրական կեղծիք կատարել է և փաւստոսի պատմութեան հայ հեղինակը, որ ժամանակով շատ մօտ, գուցէ և լաւ ծանօթ է եղել Ագաթանգեղոսի հեղինակին:

Բայց ինչ փաստերի հիման վրայ քննադատութիւնը հասաւ այս եզրակացութեան, որ միանգամայն հակառակ է գրքի մէջ եղած յայտնի վկայութիւններին՝ թէ փաւստոս Բիւզանդը յոյն հեղինակ է: Քննադատութիւնը, ասացինք անցեալ անգամ, անհաւատ է. մինչև չը քննէ, չը ստուգէ՝ ոչինչ չի ընդունի: Փաւստոսի յոյն լինելը վկայուած է գրքի մէջ, բայց այս վկայութիւնը չէ հաստատուում գրքի բովանդակութեամբ ու ոգով. ընդհակառակը, գիրքը տալիս է մի շարք այնպիսի փաստեր, որոնք բոլորը միանում են հերքելու այդ վկայութիւնը և հաստատելու, թէ նրա հեղինակը հինգերորդ դարի կէսերում գրող մի հայ է: Համառօտ յիշենք մի քանի այսպիսի փաստեր. — Հեղինակը օգտուում է բաւական թուով հայերէն գրքերից, օրինակ՝ հայերէն Աստուածաշնչից, Կորինթից, Ագաթանգեղոսից, Ժամագրքից և այլն. սրանք բոլորը գրուեցին հինգերորդ դարի առաջին կէսում: — Տեսիլքների, անէծքների և օրհնութիւնների մէջ ակնարկութիւններ են լինում զանազան անցքերի վրայ, օրինակ՝ գրերի գիւտի, Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալու, Կրօնական հալածանքների և այլն. սրանք էլ բոլորը հինգերորդ դարի առաջին կիսում կատարուած անցքեր են, որոնց ուրեմն ծանօթ է եղել հեղինակը: — Անթիւ հրաշքներ ու առասպելներ կան գրքի մէջ, որոնք չէին կարող գրուել ժամանակակից հեղինակի կողմից, այլ ակներև է, որ դրանք վերցուած են ժողովրդի բերանում պտտուող աւանդութիւններից: Եթէ հեղինակը լինէր յոյն փաւստոս եպիսկոպոսը, կարող էր նա իր ժամանակակից, իր գուցէ ընկերոջ մասին գրել այսպիսի բաներ:

«Սա (Դանիէլ եպիսկոպոսը) զարմանալի մարդ էր և մեծամեծ հրաշքներ էր գործում: Կօշկով քալելով ման էր գալիս գետի ջրերի վրայ, և ոտները չէին թրջւում: Չմեռ ժամանակ, երբ խոր ձիւնը կուտուած դիզուած էր լինում՝ լեռների վրայ, և նա այդպիսի լեռներով մի տեղ գնալու էր լինում՝ յանկարծ ձիւնը անհետանում էր, գետինը ցամաքում նրա առաջ: Մի հեռու տեղ գնալիս՝ կարծես փայլակի նման թռչում էր և անմիջապէս ուղած տեղումն էր գտնուում: Մեռելներ էր յարուցանում և դեռ սրանցից էլ աւելի մեծ հրաշքներ էր գործում»: Եւ այսպիսի պատմութիւններ որչափ ուզէր կան Փաւստոսի գրքում: Ժամականակից մարդը ընդունակ չէ այսպիսի բաներ գրելու— ժամանակակից հեղինակի առաջին յատկութիւնը պէտք է լինի ճիշտ ժամանակագրութիւն. իսկ Փաւստոսի պատմութեան մէջ գոյութիւն չունի ժամանակագրութիւն. նրա մօտ, ինչպէս ասացինք, անցքերը կառարուում են «այն ժամանակ»: Իսկ երբ նրա մէջ պատահաբար յիշուած մի քանի տարիները ի նկատի ենք առնում, հաշիւներ ենք անում՝ դուրս է գալիս մի անասելի խառնակութիւն. միմեանց հետ կռիւ են մղում երկու թագաւոր՝ որոնցից մէկը միւսի թագաւորելուց 60 տարի առաջ մեռած է եղել. մի ուրիշը, որ թագաւորել է ամենաշատը 18 տարի՝ յանկարծ յիտունից աւելի տարի թագաւորած է դուրս գալիս: Այսպիսի անտեղութիւնները հասկանալի են դառնում միայն այն դէպքում, եթէ ենթադրենք, որ հեղինակը լսել է աւանդաբար պատմուած անցքերը, լսել է թագաւորների անուններ, և չիօթել է միմեանց հետ: Ժողովրդական աւանդութիւնները, ինչպէս յայտնի է, ժամանակագրական հաշիւներ, անուններ չեն սիրում. նրանց հետաքրքրում է անցքը:

Այս փաստերի կողքին կայ մի ուրիշը, որ դուրս է ամենից կարևորն է՝ հեղինակի ազգութիւնը որոշելու խնդրում—այդ՝ գրքի մէջ տիրապետող ոգին է, ազգասիրական տենդենցիան: Յիշեցինք վերը, թէ ոմանք կարծել են, իբր թէ հեղինակը ատում է հայերին, ուրեմն օտարազգի, յոյն է: Սա մի մոլորութիւն է, որի դէմ հեղինակի ոսկորներն անգամ կը բողբոջեն: Այս մոլորութեան առիթ է տուել հեղինակի մի յանդիմանութիւնը ուղղուած հայերին: «Ավգբից ի վեր, ասում է նա, երբ հայերը քրքրատոնէութիւն ընդունեցին՝ լոկ իբրեւ մի ծէս յանձն առան, հարկից ստիպուած, և ոչ թէ ընդունեցին ջերմեռանդ հաւատով: Որոնք որ յունարէն կամ ասորերէն ուսում ունէին՝ էլի փոքր ի շատէ հասկանում էին. իսկ որոնք որ անուս էին, նրանց գլխին թէկուզ գիշեր ցերեկ յորդառատ անձրևի նը-

ման խրատ թափէին՝ նրանք մի կաթիլի չափ անգամ չէին հասկանայ: Նրանց խելքը՝ իրանց հեթանոսական սովորութիւններէ ու երգերի հետ էր: Սրանից աւելի ճշմարիտ խոստովանութիւն չէր կարող անել հեղինակը: Յիբաւի, Բնչ հաւատ, Բնչ ջերմեռանդութիւն և գիտակցութիւն կարելի է սպասել մի տըգէտ, խառնիճաղանձ ամբոխից, որին թագաւորի հրամանով, ոչ խարսների հօտի նման, քլում, գետն են ածում ու մկրտում: Ո՞վ նրանց հասկացրեց քրիստոնէական կրօնի նշանակութիւնը, ո՞վ յորգորեց, համոզեց և ապա ընդունեց նոր կրօնի գերիւր: Ահա այսպիսի ճշմարիտ, ըստ ինքեան հասկանալի մի իրողութիւն ասելու պատճառով հեղինակը համարուել է հայատեաց, ուրեմն և օտարազգի:

Այն-ինչ այս հեղինակը հայասէր է, ոչ, այս խօսքը չէ արտայայտում հեղինակի ինչութիւնը. նա կոյր, մոլեռանդ հայապաշտ է: Բոլոր հայասէրները հին և նոր ժամանակ, սկսած զարգացած, գիտակցող մարդկանցից մինչև մեր ժամանակի թըթու ազգասէրները, չեն կարող համեմատուել այս հեղինակի հետ: Նրա աչքում՝ հայը անյաղթելի է. հայ զօրավարը՝ հերոս, հայ ղինուորը՝ տիրասէր, կեանքը յետ դրած իր թագաւորի, իր աշխարհի և եկեղեցու համար, հայ թագաւորը՝ հզօր և նուիրական անձնաւորութիւն: Միլիոնաւոր զօրքերով թշնամին գիմում է հայի վրայ. հայ սպարապետը մի քառասուն հազար զօրքով դուրս է գալիս նրանց դէմ և մինչև վերջի մարդը կոտորում է նրանց. նորից են գալիս միլիոններ, և նորից բնաջինջ լինում: Անթիւ պատերազմներ են յիշուած պատմութեան մէջ, և ամեն անգամ հայերը յաղթել, կոտորել են թշնամիներին: Պատերազմի դաշտում հայը երբէք չէ կարող յաղթուել—ահա այն հայեացքը, որ տիրում է ամբողջ դրքում և հեղինակի դաւանանքն է կազմում:

Այս պարծենկոտ ինքնախաբէութեան հետ համեմատենք իրողութիւնը, դարձեալ նոյն հեղինակից վերցրած նիւթերի հիման վրայ: Տեսնում ենք, որ մեր Արշակունի թագաւորները, Տրդատից յետոյ, թոյլ, անզօր, հեղինակութիւնից զուրկ իշխողներ են եղել, աւելի վաստայներ յունաց կայսրի և պարսից թագաւորի, քան ինքնակալ, ազատ պետեր: Նրանք այնքան ժամանակ կրում էին թագաւոր տիտղոսը և թագաւորում էին՝ որ քան այդ հաճելի էր դրացի հզօր պարսիկներին կամ յոյներին. որանք էին, որ միմեանց մէջ համաձայնութիւն՝ կայացնելով կամ միմեանց հակառակ՝ Հայաստանի վրայ թագաւոր էին նշանակում, կամ գահից ձգում, և նրանց բախտի հետ խաղում էին՝ ինչպէս մի խոնարհ ստորադրեալի: Մի պարսիկ իշխան

3000 զօրքով «հեր է գալիս» Տիրան թագաւորի մօտ, և նրան առանց այլեւայլութեան բռնում, հէնց Հայաստանի մէջ նրա աչքերը դադում-կուրացնում (պարսիկների սիրած պատիժը հին և նոր ժամանակ) և չղթայակապ տանում Պարսկաստան։ Մի ուրիշ թագաւորի (Պապ), յոյն զօրավարը, Հայաստանում, ընթերիք է հրաւիրում և հարբած ժամանակ դաւաճանութեամբ սպանել տալիս։ Եւ ոչ միայն անպատիժ է մնում նրա այս ոճ-ըագործութիւնը, այլ հայոց նախարարները այս առիթով որոշում են յունաց հպատակութեան տակ մտնել—Աւելի զարմանալի է երրորդ թագաւորի բախտը։ Արշակը 30—34 տարի անդադար պատերազմ է մղում պարսից Շապուհ թագաւորի դէմ։ յատկապէս յիշուած են 25 պատերազմ, որոնց մէջ պարսիկները երբեմն 4—5 միլիոն զօրքով են եկել հայոց վրայ, անուանի զօրավարների առաջնորդութեամբ։ Հայոց սպարապետը ամեն անգամ կոտորել է նրանց, այնպէս որ փախչող ազատուող չէ եղել։ Այս պատերազմներում պարսիկներից կոտորուել են մօտ քսանհեծօթ միլիոն մարդ։ Այսպիսի կոտորածներից յետոյ Պարսկաստանում հաւանօրէն ոչ միայն մի մարդ այլեւ չէր մնայ, այլ գուցէ ձի և շուն էլ չը մնար։ Բայց զարմանքն էլ հէնց այն է, որ այդան յաղթութիւններ անելուց յետոյ՝ հայերը ձանձրանում են կռուից։ Իսկ Շապուհը Արշակին հրաւիրում է իր մօտ։ Արշակը ճարահատեալ գնում է Պարսկաստան և չղթայակապ բանտ է ձգւում, որտեղ և մեռնում է։

Ի՞նչպէս կարելի է բացատրել այս պատմական անհեթեթութիւնները՝ եթէ ոչ դարձեալ ժողովրդական աւանդութեամբ։ Ժամանակակից հեղինակը այսպիսի այլանդակութիւններ գրելուց կ'ամաչէր. օտարազգի հեղինակը այսպիսի հէքեաթների վրայ կը ծիծաղէր. միայն հայ ժողովուրդը, ընական ազգային պատուասիրութեամբ, կարող էր տխուր իրականութիւնը զարդարել երևակայական փառաւորութեամբ՝ արտաքինը փրկելու, ազգային կոտորութիւն չը զգալու համար։ Կարծես մի ծերունի, արդէն թագաւորութիւնը վերջանալուց յետոյ, երբ հին թագաւորների միայն յիշատակն էր մնացել՝ պատմելիս լինի պարծենալով. «Օ, երբ մեր հայերը թագաւորութիւն ունէին, ով կարող էր նրանց յաղթել. մեր թագաւորների նման հզօր թագաւորներ չեն եղել աշխարհում։ Նրանց սուրը կտրուկ էր, նրանք թշնամիների գլուխները այնպէս էին թռցնում, ինչպէս սոխի գլուխներ»։ «Հապա ի՞նչպէս է որ նրանց կուրացնում, բանտ էին դնում հոռոմներն ու պարսիկները»,—կասկածելով հարցնում են ունկնդիրները։—«Է՛, որդիք, մեր նախարարներն անմիաբան էին. մէկ էլ որ հոռոմներն ու պարսիկները խօ չէին յաղթում

մեր հզօր թագաւորներին, այլ խաբում էին, իրանց թալակը ձգում, կամ թէ չէ՝ դաւաճանութեամբ սպանում: Կարծես հէնց այսպիսի մի ծերունի, ժողովրդի մարդ է և մեր հեղինակը, որ ամենայն լրջութեամբ ու հաւատով պատմում է հին-հին դարուց հայ թագաւորների փառքերն ու դժբախտութիւնները:

Այս տեսակէտից էլ փաւստոսի անունը կրող գրուածքը անդնահատելի գործ է մեր հին մատենագրութեան մէջ: Կարևորը այն չէ, թէ որչափ նրա աւանդած այս կամ անցքը ճշմարիտ է իբրև պատմութիւն: Անտարակոյս, շատ ստոյգ պատմական տեղեկութիւններ է պահպանել նա. բայց բանասիրութիւնը դրանց ընդունում է միայն այն դէպքում, եթէ ուրիշ ազգային կամ օտարազգի աղբիւրներից ստուգում է նրանց ճշմարտութիւնը. այլապէս, միայն փաւստոսի վկայութեամբ, լուրջ հեղինակը չէ կարող ընդունել որ և է պատմուածք՝ իբրև ստոյգ իրողութիւն: Կարևորը փաւստոսի մէջ—այդ ժողովրդական աւանդութիւններն են, որոնք միամիտ, կենդանի լեզուով պատմուած՝ մեր առաջ բաց են անում մեր հին նախնեաց սիրան ու միտքը, բարքերն ու հայեացքները: Այս կողմից փաւստոսը յիշաւի «անհամեմատ» է մեր պատմագիրների մէջ, որովհետև իր նմանը չունի:

Իերենք մի քանի էպիգօղներ այս հեղինակից, որոնց մէջ նկարագրուած են հին հայոց կեանքի ու սովորութիւնների մի քանի կողմերը:

Ահա մի պատկեր՝ թագաւորի ու կաթողիկոսի յարաբերութեան:

Արչակ թագաւորի եղբորորդի Տիրիթը սիրահարւում է իր հօրեղբորորդի Գնէլի կնոջ, գեղեցկուհի Փառանձեմին, և սրան ճանկ գցելու նպատակով քսութիւն է անում թագաւորի մօտ, իբր թէ Գնէլը պատրաստւում է նրա դէմ ապստամբել և ինքը թագաւորել: Թագաւորը իր մի հաւատարմին ուղարկում է Գնէլի մօտ, որ խաբելով բերէ թագաւորի բանակը: Միամիտ, ոչ մի բանից չը կասկածող Գնէլը գեղեցկուհի Փառանձեմի հետ շտապ-շտապ գալիս է բանակը: Թագաւորին իմաց են տալիս, և նա անմիջապէս հրամայում է դահճին, որ գնայ Գնէլին բռնէ, տանի բանակից դուրս, գլխատէ: Դահճիները գալիս, ձիից վէր են ձգում Գնէլին, ձեռները կապտում և տանում են սպանելու տեղը: Զահէլ կինը այս աղէտը տեսնելով՝ վազում է եկեղեցի— առաւօտեան ժամասացութիւն էր կատարւում, ներսէս Մեծ կաթողիկոսի ներկայութեամբ— և պաղատում է կաթողիկոսին. «Շնորհ հասիր, սուրբ հայրապետ, ահա ամուսնին անմեղ տեղը մորթում են»: Կաթողիկոսը դադարեցնում է ժամերգութիւնը,

չտապով գնում, ներս է ընկնում թագաւորի վրանը: Տեսնում է Արշակ նրա գալը, հասկանում է որ ձեռքիցը պրծնելիք չունի—դիմում է խորամանկութեան. գլուխը անկիւնը խցկած, սամուրենին գլխին գցած՝ սուտ քուն է լինում, որ կաթողիկոսի ասածները չը լսէ: Կաթողիկոսը բաց է անում բերանը, սկսում է յորդորել, համոզել «քնած» թագաւորին, որ չարագործութիւն չանէ, անմեղ արիւն, այն էլ հարազատ ազգականի արիւն չը թափէ: յիշեցնում է Քրիստոսի պատուիրանները, ապագայի սպառնալիքները... Թագաւորը, երեսը ծածկած, դանի վրայ տալ է արել մնացել, ոչ չարժեւում է, ոչ ձէն-ծպտուն հանում... Վերջապէս ներս է մտնում դահճապետը և զեկուցանում, թէ թագաւորի հրամանը կատարուեց. ինքը Գնէլին տաբաւ նշանակած տեղն ու սպանեց: Այն ժամանակ կաթողիկոսը նորից բաց է անում բերանը և սկսում է ամեն տեսակ անէծքներ թափել թագաւորի և նրա ազգատոհմի գլխին: Սիրտը հովացնելուց յետոյ հեռանում է բանակից և այնուհետև էլ չէ կամենում տեսնել թագաւորի երեսը: Դժբախտաբար հեղինակը չէ պատմում, թէ դահճի ներս մտնելուց յետոյ թագաւորը աչքը բացեց, թէ անէծքի ժամանակ էլ շարունակում էր սուտ քուն լինել:

Ահա այս անցքի երկրորդ գործողութիւնը, որ հասկացողութիւն է տալիս այն ժամանակուայ բարքերի ու սովորութիւնների մասին:

Սպանութեան տեղումն է: Թագաւորը հրամայել է հանդիսաւոր կոծ ու սուգ անել սպանուած «արշակունի մեծ սեպուհ» Գնէլի վրայ. պատուիրել է, որ բոլոր բանակի. մարդիկ դան ներկայ գտնուին և մասնակցեն սուգին: Ինքն էլ եկել, նստել է դիակին շատ մօտիկ, ախ ու վիշ անելով լաց է լինում և ըստիպում է որ ողբն ու կոծը սատակացնեն: Գեղեցկուհի Փառանձեմը, իսկական սգաւորը, մազերը յետ արած, շորերը ճըղած, կուրծքը մերկ՝ աղէկաւոր ձայնով ողբում է իր սիրելիի մահը և իր խոր վշտով լացացնում է շուրջն եղողներին: Իսկ Արշակ իր կեղծ լացի մէջ, աչքը տնկած գեղեցիկ կնոջ՝ բորբոքում է ցանկութեամբ և վճռում է նրան կին առնել:—Սըգաւորների մէջ է և քսու Տիրիթը: Սա էլ ի հարկէ տեսնում է Փառանձեմին այնպէս մերկանդամ կոծելիս: Կիրքը այն աստիճան է բորբոքում նրա մէջ, որ հէնց նոյն տեղում մարդ է ուղարկում ողբացող թշուառ կնոջ մօտ, թէ «այդքան էլ մի չարաբորւիր. ես քո մարդուց աւելի լաւն եմ. քեզ սիրում եմ. ես մարդուդ սպանել տուի, որպէս զի քեզ կին առնեմ»: Ճիշ է արձակում կինը, մազերը փետում, աղաղակում. «Իմ պատճառով

սպանուեց մարդս. իմ վրայ աչք էր դրել Տիրիթը, դրա համար մարդուս սպանել տուեցաւ: Ինքը դառնում է ողբի մայր (ողբացող խմբի պարագլուխ և ողբի խօսքերն ասող) և սկսում է երգել Տիրիթի սէրը, քսութիւնը, ամուսնու սպանուելը և այլն, և լալկան կանայք ձայնակցում ու ողբակցում են նրան, այնպէս որ խայտառակ լուրը տարածւում է և հասնում թագաւորի աւանջը...

Բայց ենք թողնում երրորդ գործողութիւնը—Փառանձեմը Արշակ թագաւորի կին դարձած,—որ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է մատակարարում արքունական տան ընտանեկան կեանքից: Բայց մեր բերած երկու կրճատ տեսարաններն անգամ իրարան ուսանելի նիւթեր են պարունակում՝ մեր արևոր հնութիւնը ճանաչելու համար: Տեսնում ենք, որ քաղաքական և հոգևոր իշխանութիւնների մէջ պարտքի և իրաւունքի սահման չէ որոշուած. դատաստան չը կայ. թագաւորը մահուան վճիռ է արձակում ոչ թէ տիրաբար, այլ ինչպէս մի եղեռնագործ, գաղտնապէս. նա կեղծ լացով, հանդիսաւոր սգով աշխատում է ցոյց տալ, թէ ինքը մասնակից չէ սպանութեան: Պատուի ճանաչումը բացակայում է, անասնական կիրքը տիրում է սանձարձակ. բարոյական զգացմունք չը կայ. ամենազգուշի քսութիւն է կատարւում՝ մօտ ազգականի արիւնը թափելու և նրա կնոջ տիրանալու համար: Ամուսնութեան օրէնքներ չեն որոշուած կամ չեն յարգւում. թագաւորն առնում է իր եղբորորդու կինը (երրորդ աստիճան խնամեկան ազգականութեան) *) և միաժամանակ երկու կին ունի: Աւելացնենք սրանց վրայ սգի ծէսը —զգեստը պատառել, հերարձակ ճշալ, մեռելի շուրջը պատել, մեռելի ողբ երգել, ողբի մայր ու ձայնարկու և այլն—և կը տեսնենք, որ Փաւստոսի այս մի գլուխը իրար կարևոր և բազմա-

*) Ազգախառնութեան մի ուրիշ դէպք էլ կայ Փաւստոսի մէջ. Յուսիկ (կաթողիկոսը) ամուսնանում է Տիրանի աղջկայ հետ, իսկ այս ամուսնութիւնից ծնուած Աթանագինէսը կին է առնում Տիրանի քրոջը, ալսինքըն՝ ամուսնանում է իր պապի քրոջ հետ. (չորրորդ աստիճան արեւնակցական ազգականութեան)։—Ուսանելի է մանաւանդ «մանուկ» Յուսիկի ամուսնութեան հանգամանքը: Նրան ամուսնացնում են բռնի, հաղիւ «սասնեհլու» տարեկան հասակում. առաջին անգամ կնոջ մօտ զնալուց լիտոյ նա անգիմադրելի զղուսնք է զգում դէպի սեռական յարաբերութիւնը... ալդ լինում է առաջին և վերջին անգամը նրա կեանքում: Անոջ վիշտն ու թախանձանքները, աներոջ միջամտութիւնը, սպառնալիքները չեն ազդում: Կինը վերջապէս մեռնում է հալումաշ, դժբախտ ամուսնութեան դժոխքի մէջ. իսկ ինքը Յուսիկը մեռնում է աներոջ ձեռից... Ինչպիսի դրամա:

տեսակ նիւթեր է պարունակում՝ մեր նախնեաց բարոյական, քաղաքական և ընտանեկան կեանքը ուսումնասիրելու համար:

Ահա և մի պատկեր Փաւստոսից, որտեղ երևում է հայ ժողովրդի կոյր հաւատը դէպի հայրենի հողի և ջրի հրաշագործ զօրութիւնը:

Արշակ թագաւորը գերի է Պարսկաստանում: Շապուհ թագաւորը չը գիտէ ինչպէս վարուի նրա հետ: Նա հմայողներին խորհրդի է կանչում և յայտնում է, թէ ինքը սիրել է Արշակին իբրև որդի, կամեցել է իր աղջիկը նրան կին տալ, բայց Արշակը միշտ մերժել է իր սէրը և անդադար կռիւներով հանգրստ չէ տուել պարսիկներին: Այժմ նա իր սպքով ելել եկել է Պարսկաստան և շատ խոնարհել է: Ինքը յօժարութեամբ նրան էլի Հայաստան կ'ուղարկէր իբրև թագաւոր, բայց վստահ չէ որ նա հայրենիք վերադառնալուց յետոյ էլ խոնարհ ու հպատակ կը մնայ: Ինչպէս իմանալ այդ: Հմայողների խորհրդով Շապուհը ուղտեր է ուղարկում Հայաստան, Հայաստանի հող ու ջուր բերելու: Բերած հողն ածում է իր վրանի յատակի կէտում, ջուրը ցանում է վրան, իսկ յատակի միւս կէսը թողնում է բնական, պարսկական հողով: Արշակը այս մասին ոչինչ չը գիտէ: Ապա Շապուհը Արշակի թեւ մտած՝ խօսակցելով մտնում է հմայութեան վրանը: Նախ ման են գալիս բնական յատակի վրայ: Շապուհը հարցնում է. «Արշակ թագաւոր, ես այնքան քեզ սիրել եմ, որդուս տեղ եմ համարել, աղջիկս կամեցել եմ քեզ կին տալ. ինչո՞ւ դու ինձ հակառակ էիր վարւում, թշնամութիւն աւնում հետս»: Արշակը պատասխանում է. «Մեղայ քեզ, տէր իմ թագաւոր, ես քո սպքի փոշին եմ. ինձ խաբեցին, քեզ հետ թշնամացրին. ես յանցաւոր եմ քո առաջ. կեանքս քո ձեռին է, արան ինչ որ կամենում ես»: Խօսակցութիւնը շարունակելով՝ Շապուհը Արշակին տանում է վրանի հայայտակ կէսի վրայ: Հէնց որ այս հողի վրայ սպք է դնում Արշակը՝ խրոխտ գոչում է. «Հեռու ինձանից, ծառայ չարագործ, որ քո տիրոջ վրայ տէր ես դարձել, ես իմ նախնեաց վրէժը կը հանեմ քեզանից և քո սրդիներից. դուք մեր հպատակներն էք, որ մեր գահը խել էք, և ես...»: Շապուհը տանում է նրան պարսկական հողի վրայ. — Արշակը սկսում է ողբալ իր արածի վրայ, Շապուհի ոտներն է ընկնում, գղջում, ներողութիւն խնդրում: Շապուհը բերում է նրան հայկական հողի վրայ. — Արշակը աւելի խիստ խօսքերով սկսում է խրոխտալ նրա դէմ: Առաւօտից երեկոյ փորձ է աւնում — և շարունակ նոյն երեոյթը:

Երեկոյ է, թագաւորի ընթրիքի ժամանակ. ներկայ են բազմաթիւ նախարարներ, բարձր պալատականներ: Արշակի հա-

մար տեղ են պատրաստել ոչ թէ Շապուհի կողքին, հէնց նրա տախտի վրայ, ինչպէս սովորութիւն էր, այլ շատ ներքեւ, ուրիշ երկրորդական իշխաններից ցած, և նրա տեղի յատակում դարձեալ փռել են Հայաստանի հողից: Բերում բազմեցնում են Արշակին այդ հմայուած տեղում: Քիչ ժամանակ նստում է նա ուռած, փքուած. յանկարծ ոտքի է կանգնում և գոռում Շապուհի վրայ. «Վեր կաց տեղիցդ. դա իմ տեղն է. ես պէտք է այդտեղ բազմեմ. իմ ազգի տեղն այդ է եղել: Մէկ որ իմ աշխարհը դառնամ՝ տես ինչ կը բերեմ քո գլխին»։—Անմիջապէս շղթայ են ձգում Արշակի վիզը, ձեռքերն ու ոտքերը և ցմահ բանտարկութեան ենթարկում Անյուշ բերդում:

Այս առասպելի մէջ՝ Արշակը գերի է, օտար աշխարհում. նա օտար հողի վրայ կանգնած ժամանակ ստրկանում է, խոնարհւում. բայց հէնց որ միայն ոտքով շօշափում է հայրենի հողը՝ առիւծ է դառնում, գոռոգանում, Շապուհի դէմ խրոխտում: Հիմա փոխադրենք այս Արշակին բուն Հայաստան, իր ազգակիցների մէջ, իբրեւ թագաւոր, և այն ժամանակ մեզ համար բոլորովին հասկանալի կը դառնան նրա երկարատեւ յաղթական կռիւները պարսիկների հետ, սրանցից միլիոնաւոր զինուորներ կոտորելը, նրա անպարտելիութիւնը: Այս առասպելը և երեսնամեայ պատերազմները միմեանց ամբողջացնում են և անխզելի կերպով կապուած են իրար հետ, իբրեւ մի և նոյն գաղափարի և հաւատի արտայայտութիւնը: Իբրեւ պատմական աղբիւր՝ նրանք արժէք չունին, և մեծ միամտութիւն կը լինէր՝ նրանց հալած իւղի տեղ ընդունել և իբրեւ պատմութիւն տալը. իսկ իբրեւ ազգագրական նիւթ, իբրեւ բանաստեղծութիւն, որի մէջ ցոլանում է ժողովրդի սէրը դէպի հայրենի հողն ու ջուրը, նրա հայեացքը պանդուխտի ու իր օջախում ապրող մարդու հոգեկան դրութեան անհուն տարբերութեան մասին՝ նրանք անգնահատելի պերճախօս նիւթեր են: Հոգ չէ, որ նրանք, ինչպէս և ուրիշ շատ էպիկոսներ Փաւստոսի մէջ՝ իրողութիւն չեն, այլ հնարովի են. այս հանգամանքն, ընդհակառակն, աւելի արժէք է տալիս նրանց.—նրանք ժողովրդի ստեղծագործութիւններն են, որոնց տարբեր կազմում են ժողովրդի բարոյական, կրօնական, քաղաքական հայեացքներն ու հաւատալիքները, ժողովրդի ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը:

Այսպիսի նիւթեր շատ և շատ է մատակարարում Փաւստոսի անունը կրող մատենագրական գործը: Հայ ժողովրդի հաւրադատ որդին *), նրա հայեացքներով ու ճաշակով ամբողջապէս

*) Եթէ դատենք հեղինակի մանրապատում, բազմաբառ ոճից և

տողորումած՝ անկեղծ հաւատով պատմում է անցեալի զրոյցները իր անարուեստ, անկանոն, բայց բնական, հարուստ, կենդանի, նկարագրական լեզուով: Նրա գրեալները ազգային անմշակ վիպասանութեան համն ու հոտն է տալիս և գրաւում է իր միամիտ, վիպասանական ոճի աղովը: Նա հայոց գրականութեան Բոստաննամէն է, որ դժբախտաբար չունեցաւ իր մշակող—յաջորդ Ֆիրդուսին, չունեցաւ նոյն-խակ իր ուսումնասիրողը մինչև այսօր: Դարերով մոռացութեան և արհամարհանքի մատնուած այս ազգային աշուղ-պատմիչը տաանկններորդ դարի երկրորդ կէսից սկսեց բարձրանալ ու գնահատուել, բայց դարձեալ ոչ ճիշտ հայեցակէտով: Նրա գլխաւոր արժանաւորութիւնը, իբրև ժողովրդական աւանդութիւնների և ստեղծագործութեան ժողովողի, դեռ բաւականաչափ չէ ճանաչուած: Այս պատճառով մենք փոքր ինչ երկար կանգ առանք՝ Փաւստոսի այս կողմը լուսաբանելու վրայ:

Իբրև բանաստեղծ՝ Փաւստոսը, իսկապէս նրա բերանով խօսող ժողովուրդն, ունի իր իդէալները և հերոսները, որոնք մարմնացնում են այդ իդէալները: Հերոսները երկու խմբի են բաժանուած—հոգևորական և աշխարհական: Առաջինները (Վրթանէս, Յուսիկ, Խազ, Դանիէլ, բայց գլխաւորապէս Ներսէս Մեծ) վայլում են հոգեկան առաքինութիւններով ու անբիծ վարքով, հօտի բարօրութեան համար նրանք ճգնում են անդադար, խնամում, յորդորում, բարեգործական հաստատութիւններ հիմնում, աղքատներին օգնութեան ձեռք են մեկնում, մեծամեծների անառակութիւնը յանդիմանում: չեն քաշում թագաւորներին կշտամբելուց և նահատակի վախճան են ունենում: Նրանք օժտուած են հրաշքներ գործելու, տեսիլքներ տեսնելու, ապագայի գուշակութիւններ անելու շնորհներով: Մէկ խօսքով՝ այնպիսի հոգևորականներ՝ որպիսին ժողովուրդը ցանկանում էր ունենալ և երեսկայում էր իր մտքում: Աշխարհական հերոսները կազմում են մի շարք սպարապետներ (զօրավարներ)՝ Մամիկոնեան նախարարական տոհմից: Սրանք մարմնացնում են անսահման տիրապիրութիւն և հաւատարմութիւն դէպի Արշակունի «բնիկ» թագաւորները, ժողովուրդն ու եկեղեցին՝ նրանց կուռքն են, պաշտելին: Նրկիւղը նրանց համար անձանօթ հասկացողութիւն է: Նրանք կռուի դաշտում առիւծներ են, որոնց առաջ ոչնչանում է թշնամու անթիւ բազմութիւնը՝ ինչպէս ոչխարների հօտ: Մեռնել անկողնում, հիւանդութիւնից կամ ծերութիւնից՝ վա-

բարբառական մի քանի յատկութիւններից՝ հեղինակը եղել է բուն Այրարատեան նահանգից:

տութիւն է նրանց աչքում. մահ պատերազմի դաշտում—ան
 նրանց բաղձանքն ու պարծանքը:

Բայց այս մասին կը խօսենք յաջորդ գլխում, որտեղ խօսք
 կը լինի Եղիշէի պատմութեան առիթով: Այնտեղ կը տեսնենք
 հերոսութեան մի ուրիշ գաղտնիքն էլ, որ նկատուած է մեր
 հին մատենագրութեան մէջ շնորհիւ գիտական քննադատու-
 թեան:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

(Էր ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)